

Kovács Teofil

Nyelvtanulás célnyelvi környezetben

A debreceni diákok iskolán kívüli némettanulási lehetőségei a 18. században

A Debreceni Református Kollégium diákjai hazánkban az elsők között kezdték el 1769-ben a német nyelvet intézményes formában tanulni.¹ A dolgozat az intézményhez nem kötődő nyelvtanulási lehetőségeket tanulmányozza, és utal arra, hogy azok hogyan és milyen mértékben kapcsolódtak az intézményes oktatáshoz.

A diákoknak az ország határain belül meg volt a lehetőségük a nyelvtanuláshoz, hiszen hazánkban régtől fogva laktak németajkúak. A velük való szoros gazdasági-kulturális érintkezés lehetővé tette ezt. Így a magyar és akár a nem magyar ajkú lakosság, például a szlovákok elsajátíthatták egy másik népcsoport, a németek nyelvét, s ez természetesen nem volt egyirányú. Sőt, még más variációk is előfordultak, hiszen szlovákok is tanultak magyarul vagy németül. Illetve németek is magyarul és alkalomadtán szlovákul is. A kutatások azt bizonyítják, hogy a kölcsönös nyelvtanulás az egész Kárpát-medence kontaktzónáiban ismert volt.²

A 18/19. század fordulóján élt Glatz Jakab feljegyzései szerint a német nyelvvel majdnem mindenütt el lehetett boldogulni. A legtöbb magyar vagy szláv városban lehetett találni, ha éppen nem is született németet, de olyan személyeket, akik járatosak voltak a német nyelvben. A magyar, német vagy valamely szláv nyelv megtanulására szüksége volt minden felekezetű lakosnak, így a nem uniált³ és az uniált görögnek is, ha a többi lakosokkal kereskedni akart.⁴

A német nyelv elsajátítását a felvilágosodás századában több tényező ösztönözte. A török kiűzését követően a Habsburgok befolyása soha nem látott méreteket öltött Magyarországon. A 18. század következő változásainak ez készítette elő a terepet. Egyrészt a Habsburg birodalmon belül megjelent az uralkodói akarat arra, hogy a hivatalos ügyintézésben a korábbi latin helyett a német vegye át a közvetítő szerepet. Bár ez a *Carolina Resolutio* által kötelezővé tett decretális eskü miatt főként csak a katolikusokat érintette, hiszen a Szűz Máriára és a szent-

1 *Kovács Teofil*: A német nyelvoktatás kezdetei a Debreceni Református Kollégiumban. Debreceni Szemle 2004/2 239–253.

2 *Liszka József*: Cseregyerek-rendszer a Kisalföld északi felén. In: A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Budapest, 1991. 505.

3 Itt valószínű, hogy Glatz a románokra gondol.

4 *Glatz Jakab*: Freymüthige Bemerkungen eines Ungarn über seyn Vaterland. Teutschland, 1799. 5.

tekre való hivatkozás miatt protestánsok vonakodtak ezt letenni.⁵ Az eskü letételét a debreceniek részben elszabotálták, részben pedig felmentést kaptak alóla.⁶

A német nyelv tanulását az adminisztratív egységesítés mellett más tényezők is elősegítették. Megfigyelhető, hogy a protestáns diákokat különböző okok ösztönözték a nyelvtanulásra. A 18. században az evangélikus kollégiumok diákjai, akik többnyire lelkészi pályára készültek, nem tudhatták, hogy felsőfokú tanulmányaikat befejezve, milyen nyelvű, adott esetben többnyelvű gyülekezetbe kerülnek. Ez magyarázta azt, hogy igyekeztek mind németül, mind magyarul, mind szlovákul megtanulni. A református hívek az evangélikusokkal szemben túlnyomó részben magyar anyanyelvűek voltak. Igaz, hogy léteztek – ha nem is nagy számban – németajkú református gyülekezetek. Pl. Balmazújvároson, azért lehetett fontos a német nyelv elsajátítása. Mivel nem volt protestáns egyetem Magyarországon, a reformátusok – hasonlóan az evangélikusokhoz – Nyugat-Európában, főleg az ekkor már német tannyelvű egyetemeken egészíthették ki itthoni főiskolai tanulmányaikat.⁷ A korabeli Európában a szükséges műveltség megszerzéséhez elengedhetetlennek tűnt a német és francia nyelv ismerete, amit – nem utolsó sorban a peregrináció hatására – a Kollégium és Debrecen meghatározó emberei is igen fontosnak tartottak. Ezt jól tükrözi, hogy Mária Terézia rendeletét megelőzően Debrecenben már 1741-ben a Maróthi György nevéhez kapcsolt *Opiniones* javasolta az anyanyelv ápolása mellett a német és francia nyelv tanítását is.⁸ S mivel a 12. század óta meglévő külföldi egyetemjárásnak, a peregrinációnak a célja nem az idegen nyelvek tanulása volt, a szervezett oktatás a külföldi tanulmányokra való felkészülést és az idegen nyelvű források olvasását segítette.⁹ A német így – nem csak az uralkodói szándék révén – egyre inkább a birodalom közvetítő nyelvévé vált.¹⁰

Továbbra is megvolt az iparos és kereskedő rétegek nyelvtanulás iránti igénye. Tudunk arról, hogy pl. a debreceni vaskereskedő céh szabálya előírta a német nyelv ismeretét tagjai számára.

A magyarországi reformátusoknak, így a debrecenieknek is, az iskolai nyelvtanuláson kívül három formában volt lehetőségük a német nyelv elsajátítására. A cseregyerek-rendszer és a német szóra járás mellett a hadsereg is lehetőséget teremtett a nyelv elsajátítására. Míg az első két lehetőség igénybevétele önkéntes

5 Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. jav. és bőv. kiad. Budapest, 1977. 144.

6 Balogh István: A rendi állam várospolitikája. In: Debrecen története. 1. kötet szerk. Rácz István. Debrecen, 1981. 162, 173.

7 Kósa László: Gyermekcsere és nyelvtanulás. In: Nemesek, polgárok, parasztok. Budapest, 2003. 47.

8 Nagy Sándor: A Debreceni Református Kollégium mint egységes intézmény az egyetem kiválásáig. Debrecen, 1940. 199.

9 Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979. 37.

10 Kósa L. 2003. 48.

alapon történt, az utóbbi nem tartozott a szabad választás körébe. A hadsereg a modern társadalmak egyik leghatékonyabb „nyelviskolája” volt, azonban a 19. század közepéig a nem beszélhetünk általános hadkötelezettségről.¹¹ Cseregyerek-rendszerről akkor beszélünk, amikor a különböző nyelvű családok ténylegesen kicserélik gyermekeiket egymás között. Ezek a kötelékek akár nemzedékeken át is fennálltak. Ha csak az egyik fél küldött gyermeket, vendégyermekről beszélünk.¹² A témával néprajzos kutatók foglalkoztak a legrészletesebben.¹³ A nyelvtanulás irodalmi megjelenését megfigyelhetjük például Jókai, Mikszáth, Krúdy műveiben, a német vagy éppen ellenkezőleg, magyar szóra küldött cseregyerekek gyerek- vagy diákéletének bemutatásában.¹⁴

A német nyelvoktatás bevezetésére egyaránt ösztönzően hatottak az adminisztratív és a műveltséget elősegítő tényezők. A hivatalosan megjelenő német nyelvoktatás és nyelvelsajátítás előtt azonban már jóval korábban létezett a cél-

11 *Fináczy Ernő*: A magyar közoktatás története Mária Terézia korában. I–II. Budapest, 1899. 347.

12 *Paládi-Kovács Attila*: Cseregyermek. Népi kapcsolatok és nyelvtanulás a régi Gömörben. In: *Kortárs* 1982. XXVI. évf. 314.

13 A magyar–román viszonylatot Nagy Lajos mutatta be. *Ethnographia*, 1965. Cseregazdalgények 610–612. A dél-dunántúli magyar–német összefüggést Andrásfalvy Bertalan tárgyalja. Néprajzi jellegzetességek az észak-mecseki bányavidék gazdasági életében In: *Dunántúli Tudományos Gyűjtemény* 107. Budapest, 1972. A gömöri magyar–szlovák kapcsolatokat Paládi-Kovács Attila kutatta. (Cseregyermek. Népi kapcsolatok és nyelvtanulás a régi Gömörben. In: *A csehszlovákiai magyar nemzetiség néprajzi kutatása* (Szerk.: Botik J.–Méry M.) Bratislava, 1981), valamint Ujváry Zoltán (Az interetnikus kutatásokról Észak-Magyarország népi kultúrájának vizsgálatában. In: *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. Miskolc 37–51.) *Csoma Zsigmond* pedig nyugat-dunántúli, magyar–osztrák vonatkozású kutatásokat folytatott: Adatok a Kál-völgyi cseregyerek-rendszerhez (Cseregyerekek és borkereskedelem kapcsolata a XIX. század végén – XX. század elején.) *Veszprémi Megyei Múzeumok Közleményei* 16. 1982. 319–325. *Uő.*: Gazdasági, kulturális és családi kapcsolatrendszer a Káli-medence és Stájerország, valamint a nyugat-magyarországi Felső-Őrség (Dél-Burgenland) között (XVIII–XX. század) In: *Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban a XVIII. századtól a XX. századig*. Szerk.: *S. Lackovits Emőke*. Veszprém, 1988. *Uő.*: Idegen nyelvet tanuló szolga- és cseregyerekek a Kárpát-medence nyugati területein. In: *Néprajzi Látóhatár* (1992) 54–69., ill., bibl. p. 68–69. *Uő.*: Cseregyerekek és a mezőgazdasági innovációk. (A Kárpát-medence nyugati és északi területein a 18. századtól a 20. század első negyedéig.) In: *Néprajzi látóhatár*. 9. 2000. 3–4. 79–87. *Danter Izabella*: Adalékok a cseregyerek-rendszerhez a Mátyusföldön In: *Interetnikus kapcsolatok a Kárpát-medence északi felében*, Komárom 1991. – CSMNT: Komárom, 1991. p. 23–24. *Kósa László* a jelenséget átfogóan igyekezett bemutatni három tanulmányában: *Gyermekcsere és nyelvtanulás*. In: *A II. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia Előadásai* 1. Budapest–Békéscsaba. 1981. 142–148. *Uő.*: *Kinderaustausch und Sprachlernen in Ungarn*. *Hungarian Studies* 1987. 31–2, 85–93. *Uő.*: *Gyermekcsere és nyelvtanulás*. In: *Nemesek, polgárok, parasztok*. Budapest, 2003. *Liszka József*: *Cseregyerek-rendszer a Kisalföld északi felén*. In: *A Duna menti népek hagyományos műveltsége* MNT: Bp, 1991. *Dankó Imre*: *Alföldi tanuló cseregyerekek a Szepességben*. In: *Régi és új peregrináció*. *Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon* 3. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság 1993. 1645–1652.

14 *Dankó I.* 1993. 1646.

nyelvi környezetben történő tanulás formája. Ennek különösen két, fentebb említett formáját, a cseregyerek-rendszert és a németszóra járást kívánjuk megvizsgálni e tanulmányban.

Célnyelvi környezetben lévő tanulás

A 18. század közepén már sokan világosan látták a célnyelvi környezetben történő ifjúkori nyelvtanulás hasznát. A nyelvtanulás e formája megvalósulhatott családoknál, ahol a napi érintkezés folyamán ragadhatott a tudás a diákokra, akik esetleg bekapcsolódtak egy iskola életébe is. A német nyelv iskolai oktatásának megkezdése után sem csökkent annak az igénye, hogy célnyelvi környezetben tanuljanak a diákok. A források tanulsága szerint az óraszámok nem tették lehetővé a nyelv alapos elsajátítását, ezzel szemben a latint, melyre sokkal több óra jutott, beszélt szintre tudták fejleszteni az iskolai oktatás során.

Az anyanyelvi környezetben való némettanulás első írásos nyomait Debrecenben a 18. századtól, pontosabban 1749-től fedezhetjük fel, amikor először említik, hogy kollégiumi diák német szóra ment.¹⁵ Valószínű azonban az, hogy ez a megjegyzés egy már sokkal korábban, egy vagy talán több évszázaddal előbb is elkezdődött folyamatra utal.¹⁶ A felvilágosodás századában azután megszorodtak azok a források, amelyek azt támasztják alá, hogy az intézményes oktatást megelőzően, majd amellet, illetőleg azt kiegészítve általános szokás volt a német szóra járás.¹⁷ Ez nagyrészt az idősebb diákokat érintette. Emellett létezett a másik forma is: a gyermekcsere, amely a fiatalabb korosztályt célozta meg.

Debrecennek főként a Szepességgel állt fenn élénk kapcsolata, de az ország más vidékeit is látogatták tudásszomjas ifjak, hosszabb-rövidebb időt töltve ott, olyanok, akik nem feltétlenül lelkeszi vagy tanári pályára készültek, hiszen lehettek akár kereskedő, akár iparos legények.¹⁸ Érdekes, hogy hazánk másik nagy német ajkú területére, a Szászföldre vonatkozóan a kérdés Debrecent érintő vonatkozásaival először foglalkozó történész, Horvay Róbert sem talált forrást.¹⁹

15 *Horvay Róbert*: Német szóra menő debreceni diákok. In: *Debreceni Szemle*, 1937. 11. évf. 5–6. (110–111) szám. 144–148.

16 Bár az ezzel kapcsolatos írásbeli források hiányában szinte semmit nem tudunk a korábbi nyelvi érintkezésről.

17 Német szóra járásnak nevezzük azt a diákvándorlást, amelynek célja a célnyelvi környezetben való huzamosabb tartózkodással a német nyelv elsajátítása.

18 Egészen az első világháborúig megfigyelhető a nyelvtanulás ezen útja. A létrejött Csehszlovákiában tovább élt ez a folyamat egészen a hatvanas évekig.

19 *Gál Kelemen*: A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900). Budapest, 1935. 80. Említést érdemel az a tény, hogy az erdélyi szász területekkel, Brassóval és Szebennel a kolozsvári unitáriusok tartották a kapcsolatot. Náluk viszont nem tudunk felvidéki érdekeltségről.

Cseregyerekrendszer

A gyerekcsere egyik legelső említését Dankó Imre 1585-re teszi²⁰ a csepregi tanító díjlevele alapján. Ebben szerepel a Bécsújhelybe, Sopronba, Bécsbe vagy valahova Németországba küldött, valamint onnan Csepregre jött diákokra való utalás.²¹ Egy másik dokumentum a nagyszombati egyházmegyei zsinat egy 1629-ből származó rendelkezése, megfenyegette azokat a szülőket, akik gyermekeiket vagy kézművesség, vagy nyelvek tanulása végett protestáns családokhoz adják.²² Ebből arra lehet következtetni, hogy az idegen nyelv tanulását felekezettől függetlenül fontosnak tartották. Még úgy is, hogy túlléptek a kor felekezeti korlátain. Ez azt mutatja, hogy az állami sürgetést megelőzően, megjelent a lakosság körében egy természetes igény az országban beszélt nyelvek elsajátítására. Érdeemes megemlíteni, hogy itt nemcsak a német nyelvről volt szó, hanem a magyar és a szlovák is ugyanúgy számításba jött. A németül tanulás mind a magasabb képzettséggel nem rendelkezők, mind pedig a felsőbb tanulmányokat folytatók számára fontos volt.

A nyelvismeret mértékét tekintve már hamar különbséget tettek e korban. A Debrecenben végzett testvérpár Márton István, neves pápai professzor, és öccse, Márton József bécsi professzor mindketten írtak német tankönyvet.²³ Közülük az idősebbik tudós különbséget tesz a „köznepi” és a „tudós” nyelv között. Az előbbi esetben a gyermek német községbe küldve, társalkodás által, kevés idő alatt megtanul annyit, amennyi a köznyelvi társalkodásra elég. Ezzel szemben az igényes nyelvismeretet az iskolai tanítástól és német könyvek olvasásától várja.²⁴ Az első célra szolgált a csere- és vendéggyerek-rendszer, a másodikra az iskolai oktatás és a német szóra járás. De mint ahogy Auer Sámuel esetében látni fogjuk, kombinálódhattak a különböző formák. Ahol az iskolai oktatás mellett megvolt még az anyanyelvi környezet is, az elsajátítás sokkal hatékonyabb lehetett.

Ezt a jelenséget a maga idejében is említésre méltónak találták. A kortárs Glatz Jakab „*Freyzüthige Bemerkungen eines Ungars über seyn Vaterland*” című munkájában azt írja, hogy régóta divott a nyelvtanulásnak egy egyszerű és könnyű módja: a cseregyerek-rendszer. Szerinte ilyen csereére szinte mindenhol és mindenkor kínálkozik alkalom, és soha sem volna szabad elmulasztani őket, mert ez a legkényelmesebb és legbiztosabb módja az országban beszélt idegen nyelvek elsajátításának. Ez mindenki számára hasznos, aki más vidékeket is meg akar ismerni, vagy nagyobb kereskedésbe akar fogni. Úgy véli, hogy mind az iskolai, mind a magánoktatásban

20 Dankó I. 1993. 1645.

21 Payr Sándor: Egyháztörténeti emlékek. Forrásgyűjtemény a Dunántúli Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület történetéhez. I. Sopron, 1910. 40–41.

22 Kósa L. 2003. 45–46.

23 Márton István: A német nyelv első kezdete. Győr, 1792.; Márton József: Német Grammatika. Kassa, 1799.

24 Mikó Pálné: Márton István és Márton József munkásságáról. (A magyarországi német nyelvtanítás kezdetei) Budapest, 1983. 13–14.

kevés figyelmet szentelnek a nyelvek oktatásának. Inkább el kellene hagyni a latint, és e helyett szorgalmasan a magyarral és a némettel kellene foglalkozni.²⁵

Miskolcon, írta Glatz, a magyar nyelvet meglehetősen tisztán beszélik, ezért sok szlovák, főként azonban német szülő küldi ide gyermekét, hogy magyarul megtanuljon. Cserében egy magyar gyermeket vesznek házukba, ahol ennek alkalma nyílik a szlovák, illetve a német nyelv elsajátítására.

A szerző poprádi születésű német, Késmárkon járt gimnáziumba majd maga is egy évig tanult Miskolcon a magyar nyelv elsajátítása végett. Jelentős karriert futott be, többek között a Bécsben alapított protestáns teológiai intézet szervezésében vett részt.²⁶ Igen jelentős írói munkássága is volt. Szép számban írt pedagógiai és ifjúsági műveket.²⁷ Az itt felhasznált munkájában elég kritikusan viselkedik a magyarok iránt.

Kósa László művelődéstörténész a témakör legújabb keletű összefoglalójában így ír: „Idegen nyelvet legkönnyebben élő nyelvi környezetben, huzamosabb tartózkodás útján lehet elsajátítani. Ennek megfelelően a világ számos pontján ma is szokás, hogy a legfogékonyabb korban lévő gyermekeket vagy serdülőket közelebbi vagy távolabbi, más nyelvet beszélő vidékre küldik nyelvet tanulni.”²⁸ A mai általános közfelfogás szerint korábban bármilyen anyanyelvű művelt embernek elég volt latinul tudnia. A valóság azonban mást mutatott. Többfajta megfontolásból sokan több nyelvet is elsajátítottak, amelyek valamiféle közvetítő szerepet játszottak.

„Németül beszélő emberek legközelebb Balmazújvároson éltek, meg néhány szatmári faluban. Ezek azonban nagyjából ugyanolyan gazdasági-társadalmi körülmények között éltek, mint a környeztükben élő magyarok, és ráadásul nyelvük, a sváb nyelv se volt vonzó. Mert erősen rontott dialektus volt, elsajátítása nem segítette volna elő a gazdasági-társadalmi felemelkedést, a jobb tájékozódást. Az erdélyi szászok és a szepességi cipszerek jöhettek még számításba. A szászok egyrészt nagyon távol voltak, másrészt Erdélyben elfoglalt sajátos helyzetük különösképpen nem ösztönözte őket a magyar nyelv megtanulására, különösen nem alföldi csere révén. A cipszerek maradtak tehát, a Szepesség. A cipszer városokban híres, öreg iskolák működtek. Régóta nagyszerű mesterségek virágoztak a falaik között, egyes kereskedők voltak. Hamar rájöttek arra, hogy szaktudásuk, kereskedelmi tájékozottságuk német nyelvűségükkel párosulva különleges értékkel bír, amit például a cseregyerek intézmény klasszikus, azaz kétoldalú formájában is, de egyoldalúban is (azaz úgy, hogy inasokat szegődttettek, kiscselédeket fogadtak stb.) támogattak” – írja Dankó Imre.²⁹

Debrecenből viszonylag fiatal gyermekeket is küldtek nyelvet tanulni – írja Horvay Róbert. Erre példa Auer János debreceni vaskereskedő tízéves Sámuel nevű kislánya, akit apja 1776-ban anyósához Kassára, majd 1778-ban Eperjesre

25 Glatz J. 1799. 117–118.

26 Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái. 2. kötet Budapest, 1894. 1228.

27 Szinnyi József 97 különböző írásának címét ismerteti.

28 Kósa L. 2003. 45.

29 Dankó I. 1993. 1650.

küldött a német és a szlovák nyelv megtanulására. Az utóbbi helyen cseregyerek volt. Vendéglátója Cristophori Mátyás Pali nevű fiát küldte Debrecenbe. Auer Sámuel 1779-ben Pozsonyba került, s 1790-ben testvére András is követte őt a Jeszenák-féle alumneumba. A család tehát német származása következtében fontosnak tartotta a német és a szlovák nyelv alapos elsajátítását. Igaz, ez egyúttal rokonlátogatás is volt. De nemcsak erről volt szó. A német nyelv tudására a céhszabályok is kötelezték a vaskereskedőket. A familia első ismert tagja, Auer András 1751-ben kezdődő „Vasárosok Lajstromában” a vaskereskedők (vasasok) első klasszisában szerepelt. A klasszist a fizetett adó nagysága határozta meg, ami a család meglehetősen jó módjára utal. Auer András 1764. június 6-án hunyt el. Utána fia, a már említett Auer János (1734–1795) folytatta az üzletet. 1771-ben feleségével, a kassai születésű Müller Katalinnal közösen vett házat a Cegléd utcán (1400 forintért). A kereskedelmi és családi kapcsolatok egyaránt széles körűek voltak, ehhez pedig igen jól jött a nyelvek ismerete. Gyermekei, három fia és egy lánya mellett házi nevelőt tartott, de arról nem tudni semmi közelebbit, hogy ez milyen nemzetiségű volt. Auer János kezdte el 1760-ban a német nyelvű családi feljegyzéseket, és folytatta 1795. november 8-án bekövetkezett haláláig. Gyermekait példás atyai gondossággal nevelte és neveltette, amit a fent leírt eset is bizonyít. Feljegyezte gyermekei tanítóinak a nevét.³⁰ Több példát erre nem találtam, de a folyamat – mint ahogy látni fogjuk – eléggé általános volt.

Német szóra járás

A célnyelvi környezetben történő tanulás másik, a forrásokban jobban dokumentált lehetősége a német szóra járás, amely szintén huzamosabb tartózkodással járt együtt, de nem csere alapján történt. Itt főként idősebb diákokról volt szó, akik már akár több évet is elvégeztek felsőbb tagozaton. Nem volt azonban ritka, hogy a fiatalabb diákokat praceptoruk kísérte el a Szepességbe. A későbbi neves professzort, Sárvári Pált 1777-ben vették fel a Kollégiumba. Öt évig volt kisdíák.³¹ 1785-ben, az akadémia harmadik évfolyamának végeztével az érmihályfalvi Gencsy Zsigmond két fiával mint nevelő, informátor Késmárkra ment. Közülük az egyik, Ferenc, később katonatiszt lett, a másik, Sámuel, pedig ügyvédi és szolgabírói hivatalt viselt. A tisztség latin neve utal arra, hogy mi volt valójában Sárvári feladata. „Nem annyira a tanítás – az úgyszólván az iskolában történt, vagy privát mesterek által –, hanem a rábízottak érettebb ésszel való vezetése és különösen a szülők állandó tájékoztatása.”³²

30 *Horvay Róbert*: Debrecen evangélikusai. (A hívek egyházi élete az evangélikus egyház megalakulása 1833 előtt) 1939. 6–7.

31 *Törös László*: Sárvári Pál Arany János professzora. Egy század a magyar kálvinista iskolázásból. Nagykovács, 1929.

32 *Törös L.* 1929. 16.

A német szóra járás különösen II. József idejében lett általánossá, kivált az 1784. május 11-én kelt rendelete után, amikor a közigazgatás és közoktatás egész területén a német nyelvet tette kötelezővé, háromévi határidővel. II. József rendeletében még a falusi tanítótól is elvárta a német nyelv tudását, a latin iskolákba pedig csak olyan gyermeket engedett felvenni, aki németül írni és olvasni tudott.

A Debreceni Kollégium növendékeit, akik közül a magyar lakosú Alföld jövő lelkészei és tanítói kerültek ki, igen érzékenyen érintette a császári rendelet. Bár az egyházi vezetés éppen úgy tiltakozott a rendelet ellen, mint a Ratio Educationisnak a protestáns iskolákra való rákényszerítése ellen, ennek ellenére sok diák szükségesnek tartotta, hogy a német nyelv elsajátítása érdekében komolyabb lépéseket tegyen.³³ Ennek következtében – hasonlóan a külföldi akadémikák felkereséséhez – fellendült a felvidéki iskolák látogatása („*linguae Germanicae causa*”).³⁴

A debreceni Kollégium főiskolai tanulóinak 1588-tól vezetett névsora viszonylag pontos képet ad a német szóra más iskolába távozott, és később visszatért diákokról, mivel az ilyen növendék újra-beiratkozásakor maga írta a név után azt az iskolát, amelyben közben volt. Úgy látszik, hogy az ilyen távozás úgy történt, mint a rectoriára menés, a teljes stúdium befejezése előtt és a Kollégiumtól élvezett jótétemény megtartásával. Nyilvánvaló, hogy azokról, akik idegen iskolából visszatérve nem Debrecenben folytattak tanulmányokat, nem tudunk. Ezek, és az esetleg meghaltak létszáma is rejtély. További kérdés a még nem főiskolás diákok esetleges eltávozta, amiről nemigen maradt fenn dokumentum, ha azok újra az alsóbb iskolába tértek vissza. Horvay Róbert szerint 1749 és 1800 között 61-en jártak német településen. A listája ezzel szemben 62 nevet sorol fel, bár a Kollégiumban, az adott időszakban több mint 5000 beiratkozást regisztráltak.³⁵ Tehát ezek a diákok az összlétszám alig több mint egy százalékát tették ki. A finanszírozásról nem sokat tudni. Mindössze hatszor jegyezte meg a senior, hogy saját költségén volt oda a diák.³⁶ A távollét hosszát szintén hatan jegyezték fel; a legrövidebb idő 3 hónap, a leghosszabb 1 év és 8 hónap.

A névsorból kitűnik, hogy már II. József intézkedése előtt is jártak debreceni diákok német szóra. A legelső a hadházi születésű Györfy Mihály tógátus diák, aki 1749-ben Pozsonyba ment, ahol 1750 augusztusáig tanult ott. Késmárkra többen, egészen pontosan hatan mentek Mária Terézia uralkodása alatt, az 1752–1772 közti időszakban. Mégis II. József rendelete tette a német szóra járást elterjedtté.

33 Horvay R. 1937. 144.

34 Nagy S. 1940. 146.

35 Rác István: Debreceni deákok. Debrecen, 1997. 25–26.

36 Horvay R. 1937. 144.

A császár rendeletének hatására továbbra is a legtöbben a Szepességén jártak. II. József uralkodása alatt Késmárkra 11, Lőcsére 18, Iglóra 7 diák ment, emellett még Pozsonyban 6, Sopronban 4, Aszódon 2, Budán 1, Bécsben 3 diák tanult. Voltak akik olyan helyre mentek, ahol nem volt felsőbb iskola. Három ilyenről tudni: Szecei János 1781. április 18-án a Tolna megyei Izményből tért vissza. Kelemen János Pest megyében Hartán járt – ahová 1715–1725 között telepítettek németeket – és 1789. május 17-én tért vissza. Bányai Benjámint 1785. május 17-én került vissza egy Berény nevű településről, de nem világos, hogy melyikből a sok ilyen nevű közül.³⁷ A beiratkozottak listája 1772-ben említ még olyan esetet is, amikor egy Késmárkról visszatérő diák kallósként, azaz a posztós céhben dolgozott Késmárkon. Ez arra enged következtetni, hogy voltak, akik munkával teremtették elő mindennapi betevőjüket, akár az iskola mellett dolgozva, de az sem elképzelhetetlen, hogy az említett diák egyáltalán nem vett részt szervezett oktatásban.

Késmárkon járt 1786-ban a korábban a tanárok között már említett Sárvári Pál, aki 1789-ben a német és francia nyelv tanítója, majd senior lett, és ezután Göttingenbe ment, ahonnan 1795-ben visszatérve 1839-ig tanított Debrecenben.³⁸ A két nyelv oktatásáért a város 1798-ban 200 forint fizetséget adott. Ezt az összeget Sárvári megfizette az Aszódon német szón járt Lengyel Józseffel, aki 1798-tól egy ideig a német nyelvet tanította, ő pedig a franciát.³⁹ Ez azonban nem sokáig volt így, mivel már 1802-ben Lengyel Józseftől a tanítást a porosz születésű Moor Frigyes vette át.⁴⁰ Moor alkalmazását lehet, hogy az tette szükségessé, hogy Lengyelnek kantianizmusa miatt távoznia kellett, így megüresedett a német nyelvtanári poszt.⁴¹

A késmárki iskola nagy látogatottságát az magyarázza, hogy a 18. században kiváló tanárai voltak, akik mindannyian folytattak tanulmányokat német egyetemeken. Az iskola a német nyelv kedvéért odaseregglőkre különös figyelemmel volt. Az 1767. évi iskolai törvények köteleességévé tették a tanároknak, hogy a német nyelv tanulását előmozdítsák, és gyakorlását az iskolán kívül is lehetővé tegyék, mert a nemes ifjúság főleg azért keresi fel az intézményt. Ennek szellemében például a magyar és szlovák tanulók kedvéért a német szöveget a táblára írták. A század közepe óta a német nyelv szabályait rendszeresen tanították.⁴² A német nyelv oktatása mellett a történelem és a földrajz az első két tárgy, melyeket németül adtak elő. Működött itt német és magyar önképzőkör is.⁴³

37 *Thury Etele*: Iskolatörténeti adattár. 2. kötet. Pépa, 1908. 453–466. (A törvényeknek aláírt, de az iskolán kívül tanulók névsora 1753–1792.)

38 *Szinnyei J.* 12. kötet 1908. 248–249.

39 Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban: TtREL) I. 99. c. 14. k.

40 TtREL I. 99. c. 14. k.

41 *Zoványi J.* 1977. 388.

42 *Horvay R.* 1937. 145.

43 *Palcsó István*: A késmárki ág. Hitv. ev. kerületi lyceum története. Késmárk, 1893. 60.

1790. január 28-án József császár visszavonta nyelvrendeletét is, ezzel megszünt a német nyelv oktatásának és használatának kötelező volta. 1790 és 1792 évek között nem találunk a Debreceni Református Kollégium beiratkozott diákjainak névsorában a kérdést érintő bejegyzést. Azonban a német iskolák felkeresése tovább folytatódott. Jól példázza ezt az, hogy Késmárkon tanult 1812-ben Szoboszlai Pap István – a későbbi püspök – egy évet.⁴⁴

Az utazás abban az időben többnyire a vásáros fuvarosok szekerén történt, elég viszontagságosan. Az említett 62 diák nem nagy szám, de figyelembe kell venni azt, hogy akik az akadémia elkezdése előtt voltak német szón, vagy onnan visszatérve nem folytatják tanulmányaikat nincsenek nyilvántartva. Ez igaz az itt tanuló idegen nyelvűekre is, például 1785-ben nemes Kayser Lajos Gölnicbányáról érkezett ifjú neve mellett ezt olvashatjuk: „ex Debrecina schola”. Ez azt jelenti, hogy a felső tanulmányok megkezdése előtt legalább egy évet tanult itt. Ha nem maradt volna tovább, akkor itt létét nem dokumentálná a forrás. A kint lakó diákok nem voltak kötelesek subscriálni,⁴⁵ bár erre az esetre is van egy lista 1753-tól 1791-ig. Más forrásból tudjuk, hogy a Svájcból érkező Petrus Dominicus Rosius a’ Porta már 1752 ősztől Debrecenben tartózkodott, az anyakönyvbe csak 1753. február 17-én írta be a nevét, igaz, az éppen vele kezdődik.⁴⁶ Sokan voltak azonban olyanok, akik bár látogatták a kollégiumot, nem subscriáltak, például az 1766–1768 között itt tartózkodó Johann Martin Vital, Dominicus a’ Porta⁴⁷ és harmadik névtelen társuk.⁴⁸ Vannak olyan esetek, amikor a másodszori beiratkozáskor nem tüntetik fel, hogy rektorkodtak, nyelvet tanultak, vagy más ok miatt voltak távol. Horvay szerint mindössze csak hét diák ment II. József uralkodása előtt német szót tanulni.

44 *Varga Zoltán*: Szoboszlai Papp István élete és munkássága = *Theologiai Szemle*, 1934. 11. évf. 4–6. szám. 242–243.

45 subscriálni: az iskolai törvényeknek aláírni.

46 *Bernhard, Jan Andrea*: Petrus Dominicus Rosius a’ Porta peregrinációs albuma. Kolozsvár, 2001. 21.

47 *Bernhard, J. A.* 2001. 19.

48 *TtREL* I. 99. c. 12. k. No. Nem ők voltak az első Debrecenben tanuló külföldiek. Polgári Mihálynak 1733-ban két cseh szobatársa (Georgius Jessenius, Johannes Glossius) volt. Az említettekén kívül volt még más „rhaetus”, azaz svájci hallgatója az intézménynek. 1780-ból Andreas Killias, Johannes Puchlius, Johannes Zuzius és 1785-ből Bartholomaeus Staub. 1775-ben feltűnik egy szebeni származású görög (Graecus), Johannes Manicuti. *Tóth Béla*: A Kollégium története a XVIII. században. In: *A Debreceni Református Kollégium története*. Szerk. Barcza József. Debrecen, 1988. 137.

A német szóra járás és külföldi tanulmányút

A debreceni kollégiumból kikerülő növendékek között a fokozódó német szóra járás ellenére is aránylag kevés volt a németül tudó hallgató. Horvay Róbert itt Glatz Jakabra hivatkozik, aki „*Freymüthige Bemerkungen eines Ungars über seyn Vaterland*” című 1799-ben megjelent munkájában azt írja Debrecennel kapcsolatban, hogy a német egyetemekre menő ifjak közül jóformán egyik sem tud németül, hiszen hol tanulhatták volna azt.⁴⁹ Korábban szerinte azért látogatták elsősorban a holland egyetemeket, mivel ott latin volt az előadás nyelve, amit megértettek. Később a német intézmények is előtérbe kerültek, de ebből nyelvtudás hiányában nem sokat profitálhattak. Bár legtöbbször nem képesek összefüggő német beszédre, mégis mindnyájan úgy vélekednek, hogy a német szerzőket jól megértik. Ezt a kritikus véleményét azzal támasztja alá, hogy a többnyire latinul vagy magyarul írt jegyzetéből semmi értelmes nem derül ki, ez akár túlzás is lehet.

A diákok külföldi tartózkodása Glatz szerint igen rövid volt. Senki nem töltött kint két évnél hosszabb időt, néhányan csak egy, míg mások csak fél évet. Sőt olyanok is akadtak, akik pár hónap után búcsút vettek az adott intézménytől. Vannak olyanok, akik csak Bécsig jutottak el. Legtöbbször Jénába, néhányan Göttingenbe, kevesen pedig Erlangenbe mentek, Wittenberget nem látogatták.⁵⁰ Glatz elég kritikus szemlélete itt is megfigyelhető. Nyilván nem volt tökéletes minden peregrinált kollégiumi diák nyelvtudása, de valamennyit tanulhattak – mint korábban már láttuk – az iskolájukban is németet. Erről a kérdéstről a következőket írja Szögi László „Magyarországi diákok a Habsburg birodalom egyetemein” című művében: „Közép-Európa közös tudományos nyelve ekkoriban [1790–1850 között] még a német volt. A pesti egyetemen gyakorlatilag 1848-ig a latin nyelv dominált, de a magyarországi és erdélyi diákság vagy anyanyelvként, vagy tanult nyelvként rendelkezett elegendő nyelvismerettel ahhoz, hogy a külföldi egyetemekre beiratkozhasson.”⁵¹ Ez némileg ellentmond Glatz megállapításának. Volt olyan eset is, amikor a Kollégium növendékei már eleve német szón lehettek, és csak azután kerültek ide. Az első bentlakó diák 1753-ban jött vissza Pozsonyból. Több mint húszan voltak 1792-ig magyar

49 Érdekes jelenséget említ meg Ugrai János. A Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészeinek adatait vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a külföldi egyetemjárás és az azt megelőző szepességi némettanulás anyagi okok és a nagy idővesztés miatt általában egymást kizáró tényezőnek bizonyultak. Így a nyelvtudás hiánya mindenképpen csökkentette a peregrinációban eltöltött idő első részének az értékét. Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium 1793–1830. Budapest, 2007. 187.

50 Glatz J. 1799. 76–77.

51 Szögi László: Magyarországi diákok a Habsburg birodalom egyetemein. Budapest–Szeged, 1994. /Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 14./ 16.

nyelvterületről ebben a városban. Ez az akkor igen virágzó iskola jó hírének tudható be, de szerepet játszhatott a német nyelv tanulása is.⁵²

Összegzés

A legkorábban megjelent nyelvtanulási forma a cseregyerekrendszer és a német szóra járás volt, amit kiegészíthetett a peregrináció. Bár a 18. században megjelenik a német nyelv iskolai tanítása, előbbieknél továbbra is megmaradt a jelentősége. Az első időkben nyelvtanári feladatokat ellátó anyanyelvű tanárok után tanító magyar származású nyelvmesterek éppen a „német szóra ment” diákok közül kerülnek ki. Aki jól meg akart tanulni németül az igyekezett tudását anyanyelvi közegben elmélyíteni.

A beindult természetes nyelvtanulási folyamatot az állami beavatkozást jelentő két igen jelentős tényező, a Ratio Educationis és II. József nyelvrendelete befolyásolta. Ezek igyekeztek a német nyelv ismeretét minél nagyobb mértékben elterjeszteni. Az egyházi iskolákban már a Ratiót sem fogadták örömmel, ezután érthető, hogy a császári intézkedés heves ellenállást váltott ki. Míg az előbbi általában az oktatási rendszer modernizálásának keretében foglalkozott a német nyelv elterjesztésével, az utóbbinak központi célkitűzése a birodalom érdekében történő németesítés volt. Mindkét intézkedés ellenérzéseket váltott ki az érintett körökben. Itt elég nagy horderejű döntésről volt szó, hiszen ezek az intézkedések alapvetően befolyásolták az oktatást, illetve a nyelvrendelet igen érzékenyen érintette a közéletet is. Az állami kezdeményezés érzékenyen érintette az egyházak addigi iskolai kérdésekben meglévő autonómiáját is, ami megerősíti a megnyilvánuló ellenállást. Kérdés, hogy mennyire segítette, vagy hátráltatta ez a nyelvtanulást. Erre vonatkozóan nem rendelkezem adatokkal. Meg kell azonban említeni, hogy ebben a korban nem volt ismeretlen, hogy az állam előnyhöz juttat egy nyelvet. Nem sokkal később, 1793-ban, Franciaországban hoznak egy olyan törvényt, amely megtiltja, hogy az ország területén, az iskolákban és a hivatalokban a francián kívül más nyelvet használjanak.

A soknyelvű birodalomban a nyelvtanulás az egész országban ismert jelenség volt, de a nyelvtanulási hajlandóság nem korlátozódott csak a magyarokra, hanem meg lehet figyelni mind a németeknél, mind a szlovákoknál is. Vannak olyanok, akik több nyelvet is elsajátítanak. Jelentős számban jönnek Debrecenbe a Felvidékről magyarul tanulni, azonban nemcsak a kollégiummal bíró településekre korlátozódott a tanulni vágyók látogatásának köre, hanem olyan településeken is, mint Miskolc – ahová már 1782-ben hívnak Eperjesről tanítót, többek kö-

52 *Thury E.* 1908.

zött a latin, a magyar, a német és szlovák oktatására,⁵³ – sokan megfordultak. Igaz, itt valószínűleg nemcsak a mezőváros nagysága, hanem más nyelvterületekhez való közelsége is szerepet játszott. Erdélyben ekkor a magyarok lakta területek és a Szászföld kapcsolataiban nagyjából hasonló folyamatokat figyelhetünk meg. Sárospatakon Debrecenhez hasonlóan tanulnak németet nemcsak az itthon maradók, hanem a peregrinálni kívánók is. Itt is megjelenik a német szóra járás. A „Bodrog-parti Athénban” szintén igyekeznek német anyanyelvűeket megbízni az oktatással, de ez itt sem járt mindig sikerrel. Lényeges különbségek azonban ezen a téren nincsenek a két intézmény között.

53 *Papp Klára*: Műveltség és művelődés. In: Miskolc története III/2. 1702–1847. Szerk. Dobrossy István és Faragó Tamás. Miskolc, 2000. 743.